

STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH
TOM 13 (2018)

DOI 10.24425/119666

KS. MAREK ŻMUDZIŃSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

IURE DIVINO I *IURE HUMANO* PRYMATU PAPIESKIEGO
W DIALOGU KATOLICKO-LUTERAŃSKIM

Publikacje teologiczne opisujące prymat Biskupa Rzymu w kontekście dialogu ekumenicznego zarówno po stronie katolickiej, jak i ewangelickiej często powołują się na słowa papieża Pawła VI, iż to sama osoba i spełniany przez nią urząd biskupa Rzymu stanowią największą przeszkodę na drogach ekumenizmu¹. Są one wyrazem realizmu po stronie katolickiej, iż wysiłek dotyczący jedności wszystkich chrześcijan ma przed sobą wielkie wyzwania. Jednak obok realizmu należy mówić też o pragmatyzmie Kościoła i jego otwarciu na istniejące problemy i chęć ich rozwiązywania. Świadczą o tym słowa papieża Jana Pawła II zawarte w pierwszej encyklice poświęconej ekumenizmowi, skierowane do wyznawców innych wyznań chrześcijańskich i wypowiedziane jako zaproszenie do współuczestnictwa w poszukiwaniach nowej formuły prymatu, aby „wspólnie poszukiwali takich form sprawowania tego urzędu, w których możliwe będzie realizowanie uznawanej przez jednych i drugich posługi miłości”².

Obydwie papieskie wypowiedzi potwierdzają, iż otwarcie Kościoła katolickiego na dialog ekumeniczny zarówno w epoce Soboru Watykańskiego II, jak i trzydzieści lat po jego zakończeniu, miało autentyczny charakter i jasno wytyczone cele. Zainicjowane bilateralne i multilateralne rozmowy ekumeniczne artykułowały poszczególne problemy, rozumiane jako przeszkody na drogach jedności, które należy pokonać. Prymat papieski był i jest jednym z kluczowych zagadnień, traktowany, jak już podkreślono, jako poważny problem, ale, co warto też podkreślić, jako nadzieja ekumeniczna. Przekonanie o potrzebie wspólnego centrum chrześcijaństwa,

¹ Paweł VI na spotkaniu z Sekretariatem Papieskiej Rady ds. Jedności Chrześcijan 28 kwietnia 1967 r. powiedział: „Papież – wiemy to dobrze – stanowi bez wątpienia największą przeszkodę na drogach ekumenizmu. Cóż powiemy? Czyż musimy raz jeszcze powołać się na tytuły, które usprawiedliwiają nasze powołanie? Czyż raz jeszcze musimy próbować wyrazić nasze zadania w dokładnych terminach, tak by rzeczywiście odpowiadały one temu, czym w istocie powinna być nasza służba: nieodłączną zasadą prawdy, miłości i jedności? [...] Nie jest łatwo przeprowadzać apologię w tej sprawie”. Zob. Paweł VI, *Discorso al Segretariato per l’unione dei cristiani*, „Il Regno – documenti” 10 (1967), s. 174.

² UUS 95.

jako skutecznej obrony wolności i jednoznaczności wiary, czy też wizję papieża, jako rzecznika całego chrześcijaństwa, odnaleźć można po stronie katolickiej, jak i wspólnot wyrosłych z reformacji³.

Przedstawiciele niekatolickich wspólnot nie zostawiają jednak wątpliwości, że perspektywa konsensusu w kwestii prymacjalnej, z aktualną katolicką hermeneutyką, jest odległa. Zaproszenie do poszukiwań nowej formuły prymatu, wobec katolickich biskupów z 1995 roku, zostało przyjęte z zainteresowaniem, ale z jednoczesnym przeciwstawieniem się tradycyjnej egzegezie uzasadniającej władzę jurysdykcyjną Biskupa Rzymu. Twierdzono, iż nie ma biblijnych podstaw dla rozumienia prymatu w taki sposób, by oznaczał on władzę nad innymi biskupami⁴.

Niniejszy artykuł podejmuje jedną ze szczegółowych kwestii spornych dotyczących pochodzenia funkcji prymacjalnej – czy jest z prawa Bożego (*iure divino*) czy z prawa ludzkiego (*iure humano*). Kwestia ta w aspekcie historycznym i teologicznym obecna była w XVI wieku, w poglądach założycieli reformacji, ale artykułowana jest również dziś w prowadzonym przez Kościół rzymskokatolicki dialogu z Kościołem Ewangelicko-Augsburskim. Trwający już ponad pięćdziesiąt lat dialog, zapoczątkowany obecnością przedstawicieli luterańskiej wspólnoty na Soborze Watykańskim II, sformalizowany w 1967 roku w ramach międzynarodowej komisji, zaowocował kilkoma dokumentami: „Ewangelia a Kościół” (1971), „Wieczera Pańska” (1978), „Urząd duchowny w Kościele” (1981), „Jedność przed nami. Modele, formy i fazy katolicko-luterańskiej wspólnoty kościelnej” (1984), „Kościół i usprawiedliwienie. Rozumienie Kościoła w świetle nauki o usprawiedliwieniu” (1993), „Od konfliktu do komunii. Luterańsko-katolickie upamiętnienie reformacji w 2017 roku”.

KATOLICKI SENS *IURE DIVINO*

Dziedzina badań teologicznych dotyczących Kościoła wyodrębniona została jako samodzielna dyscyplina w okresie reformacji. Była to katolicka odpowiedź na negację widzialnej i instytucjonalnej sfery Kościoła, wyartykułowana w teologii protestanckiej. Kontekst historyczny powodował konieczność akcentowania elementów apologetycznych, dlatego coraz bardziej uwyrażniane były, w opozycji do poglądów protestanckich, elementy widzialne, empiryczne i etyczno-prawne⁵.

³ H. Schuete, *Kirche im oekumenischen Verstaendnis. Kirche des dreieinigen Gottes*, Paderborn: Bonifatius Verlag 1991, s. 96-99.

⁴ R. Małecki, *Prymat papieski we współczesnych dyskusjach ekumenicznych*, „Studia Włocławskie” 9 (2006), s. 124-125.

⁵ C.S. Bartnik, *Kościół Jezusa Chrystusa*, Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej 1982, s. 384.

Prymat biskupa Rzymu w argumentacji katolickiej pełnił zawsze kluczową rolę, jako najważniejszy podmiot monarchiczno-hierarchicznej struktury organizacyjnej Kościoła⁶. W literaturze wskazywano, że w gronie powołanych przez Jezusa Chrystusa Dwunastu, jako pierwszego kolegium, św. Piotr zajmował miejsce szczególne. Znaczyłyby to, iż w gronie Apostołów nie było równości pod każdym względem, lecz — jak wskazuje C. Bartnik — miała miejsce pewna hierarchia w obszarze władzy otrzymanej od Jezusa⁷. Kontynuując tę myśl, można stwierdzić, że św. Piotr z woli powołującego Chrystusa stał się „kamieniem węgielnym” kolegium apostołskiego oraz fundamentem całego Kościoła, a także spadkobiercą rzeczywistego posłannictwa pasterskiego⁸.

Argumentem przekonującym o słuszności tej tezy było powoływanie się na nieprzerwaną tradycję oraz na trzy klasyczne teksty petrokratyczne obecne w Biblii: obietnicę prymatu (Mt 16, 17-19), modlitwę Chrystusa za Piotra (Łk 22, 31-34) oraz nadanie prymatu (J 21, 15-17). Miało to świadczyć o dążeniu Chrystusa do stworzenia jednej najwyższej władzy w Kościele, którą nadał wprost i bezpośrednio Piotrowi. Jednak władza ta, zgodnie z wolą Chrystusa, nie była tylko osobistym przywilejem Apostoła, ale stanowiła istotowy element organizacyjny Kościoła i trwa w urzędzie prymacjalnym. Dodatkowym elementem tej argumentacji było twierdzenie, iż misja ta ma swoją kontynuację w formule: następcą Piotra w prymacie jest jego następcą w apostołacie. Fakt obecności Apostoła w Rzymie, jego biskupia posługa oraz męczeńska śmierć były podstawą historycznej argumentacji o sukcesji prymacjalnej, którą wzmacniał fakt, że pierwsi następcy Piotra wykonywali władzę pryncypialną, a cały Kościół zawsze uznawał w biskupie rzymskim następcę pierwszego Apostoła i głowę Kościoła⁹.

Powyższe twierdzenia stały się podstawą drogi argumentacyjnej *via primatus*, jako sposobu uzasadnienia wiarygodności Kościoła katolickiego, który wyrasta ze świadomości, że spośród wszystkich Kościołów i wspólnot chrześcijańskich to on zachował posługę Następcy Apostoła Piotra w osobie Biskupa Rzymu. Fundamentalnym elementem tego przekonania jest fakt, że prawda ta ma rangę prawa Bożego – *iure divino* – co znaczy, iż to sam Bóg ustanowił go „trwałym i widzialnym źródłem i fundamentem jedności”¹⁰.

W wypowiedziach eklezjologów katolickich, np. S. Nagyego, dotyczących prymatu, widać pewien sposób narracji, który ukazuje zaangażowanie i intencję Chrystusa – jest to najpierw zapowiedź prymatu w czasie publicznej działalności, a następnie realizacja tej zapowiedzi, czyli nadanie prymatu w okresie popaschalnym. Taki sposób komunikacji osadzony jest na wskazanych wyżej głównych

⁶ M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2014, s. 18.

⁷ C.S. Bartnik, dz. cyt., s. 125.

⁸ H. Seweryniak, *Święty Kościół powszedni*, Kraków: Więź 1996, s. 110.

⁹ M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, s. 18-19.

¹⁰ KK 23.

tekstach ewangelijnych oraz na wielu innych, które ukazują Apostoła z Betsaidy jako główną postać w gronie Dwunastu i pierwotnym Kościele, o czym świadczy fakt, że jego imię wymieniane jest w ewangeliach 114 razy, a w Dziejach Apostolskich – 57¹¹. Taka narracja koresponduje z poglądami innych teologów, jak chociażby J. Ratzingera, który stwierdził, iż charakterystyczną cechą ważniejszych tekstów Nowego Testamentu jest fakt, że wszystkie odnotowują temat św. Piotra, przez co nabiera on znaczenia powszechnego. A to w konsekwencji sprawia, że nie można ograniczyć czy sprowadzić tego problemu jedynie do określonej tradycji natury lokalnej czy osobowej¹².

Opis miejsca i roli Piotra w tradycyjnym przekazie rozpoczyna się od faktu jego powołania, które różni się od sposobu przedstawiania powołania innych apostołów, chociażby bogatszą oprawą (Mt 4, 18-20). Istotnym jest też fakt wymieniania Piotra jako pierwszego w wykazach apostołów (Mt 10, 2-4; Mk 3, 13-19; Łk 6, 12-16). Ekspozowana jest też zmiana imienia w brzmieniu *Kefas – Piotr – Skala* (Mt 16, 16nn; Mk 3, 16) oraz jego interpretacja. Nagy uwydatniał w tym kontekście biblijne znaczenie i sens imienia, jako synonim osobowości i życiowej roli. Podkreślał przy tym fakt, iż imię nadane Szymonowi przez Jezusa nie było znane w ówczesnym Izraelu¹³.

Główną przesłanką biblijną w katolickim określeniu dogmatu o prymacie było wyznanie wiary Piotra w Bóstwo i mesjańską godność Jezusa oraz odpowiedź Mistrza z Nazaretu, w której zawarte zostało stwierdzenie, że wyznanie to stanowi owoc szczególnej łaski Ojca Niebieskiego, a pociąga za sobą zapowiedź misji Piotra, jako fundamentu budowanego przez Chrystusa Kościoła. Zawarta jest ona w trzech symbolach: *skąły, kluczy* oraz sformułowania *związywać i rozwiązywać*. Fragment ewangelii Mateusza, traktowany jako zapowiedź prymatu, ukazywany był zawsze w łączności z fragmentem ewangelii św. Jana (J 21, 15-17), rozumianym jako realizacja czy też nadanie prymatu.

Obraz św. Piotra i jego rola w pierwotnym Kościele jest punktem wyjścia do uzasadnienia najistotniejszej funkcji w Kościele. Urząd prymatu nie był bowiem jedynie osobistym przywilejem Apostoła, ale w intencji Chrystusa był stałą strukturą Kościoła, która miała zapewnić jedność i trwałość wspólnoty wierzących. Podmiotem tej najwyższej władzy jest następca św. Piotra w jego apostołskiej misji. Pobyt Piotra w Rzymie i jego męczeństwo stały się podstawą stwierdzenia, że jego następcy w apostołacie będą sukcesorami w prymacie. W związku z tym poszczególni biskupi Rzymu są podmiotem tej szczególnej misji. Istotą *via primatus* jest więc wskazanie, że Kościół katolicki zachował nieprzerwanie ową funkcję, którą traktuje jako *iure divino* i widzi ją jako argument swojej wiarygodności. Należy też

¹¹ S. Nagy, *Ty jesteś Piotr, czyli Skala, i na tej Skale zbuduję Kościół mój. Studium o widzialnym Kościele*, Częstochowa: Wydawnictwo Niedziela 2009, s. 13.

¹² J. Ratzinger, *Prymat Piotra a jedność Kościoła*, „Communio” 11 (1991), s. 4.

¹³ S. Nagy, dz. cyt., s. 52.

pamiętać, że zgodnie z dorobkiem Soboru Watykańskiego II, funkcję prymacjalną rozważa się dziś w kontekście apostołatu, widząc w Kolegium Dwunastu wraz z jego głową, czyli Piotrem na czele, a potem kolegium biskupów z papieżem na czele, właściwą strukturę Kościoła widzialnego.

LUTERAŃSKI SENS *IURE HUMANO*

Reprezentatywnym dla współczesnego stanowiska wspólnoty ewangelickiej, dotyczącego prymatu, jest wypowiedź sekretarza generalnego Światowej Rady Kościołów wyrażona w kontekście promulgacji encykliki *Ut unum sint*. Konrad Raiser stwierdził m.in., że najpoważniejsze trudności dialogu ekumenicznego nie dotyczą w pierwszym rzędzie uznania prymatu biskupa Rzymu jako widzialnego znaku jedności Kościoła oraz jako posługi miłości i prawdy. Są to bowiem wyznaczniki funkcji *primus inter pares*, która uznawana była w pierwszym tysiącleciu chrześcijaństwa, jako służba przewodniczenia całej wspólnoty Kościołów oraz jako instancja rozjemcza i odwoławcza. Kościół bowiem dla zachowania swej jedności i powszechności wyposażony jest w struktury soborowe, ale decydujące znaczenie dla wspólnoty eklezjalnej ma sprawowany w kolegalności biskupiej uniwersalny urząd jedności. Zasadniczy problem jawi się w kwestii uzasadnienia prymatu, czyli poglądu usankcjonowanego dogmatycznie na Soborze Watykańskim I, iż urząd ten pochodzi z ustanowienia Jezusa Chrystusa, czyli oparty jest na prawie Bożym. Teza przypisująca papieżowi powszechną, zwyczajną i bezpośrednią władzę jurysdykcyjną, nieomylność w sprawach wiary i moralności oraz traktująca te elementy władzy jako niezmienną i konstytutywną zasadę jedności Kościoła jest trudna do przyjęcia po stronie ewangelickiej¹⁴.

Poglądy powyższe współbrzmiały z 500-letnią tradycją luterańską, która pierwotnie nie odrzucała funkcji Piotrowej jako takiej, ale – według niej – jej nadużycia¹⁵. Należy wszak pamiętać, na co wskazują m.in. M. Kruse czy E. Mayer, że Reformacja, wbrew popularnemu historycznemu stereotypowi, nie rozpoczęła się od wystąpienia przeciw papieżowi i kontestowaniu prymatu. Według takiego toku myślenia wydaje się, że nowy ruch reformacyjny akceptował pewną formę władzy nauczania papieża i nawet w pewnych warunkach jego jurysdykcji. Taki pogląd jest *implicite* zawarty w dziełach klasyków teologii luterańskiej¹⁶. Ujmując jednak w taki sposób problem, w analizie historycznej należy wyraźnie rozdzielić

¹⁴ Wywiad z K. Reiserem Katolicka Agencja Informacyjna w USA (CNS) zamieściła 08.07.1996 r.

¹⁵ S.C. Napiórkowski, *Papiestwo w międzykościelnych dialogach katolicko-luterańskich*, „Seminare” 6 (1983), s. 70.

¹⁶ M. Kruse, *Die oekumenische Zukunft des Petrusdiestes – aus lutherischer Sicht*, „Theologische Quartalschrift” 2 (1998), s. 112; H. Meyer, *Primat*, w: *Lexikon der Reformationszeit*, red. K. Ganzer, B. Steimer, Freiburg–Basel–Wien: Herder Verlag 2002, kol. 610-611.

wypowiedzi czysto polemiczne, przeniknięte emocjonalnością, charakterystyczną dla ówczesnych pism, od sformułowań *stricte* teologicznych i doktrynalnych¹⁷.

W Księgach Wyznaniowych problem prymatu i jego genezy obecny jest zarówno w formie *implicite*: np. w Wyznaniu Augsburskim, jak i *explicite*, np. w *Traktacie o władzy i prymacie papieża*. To ostatnie dzieło autorstwa Filipa Melanchtona zawiera wprost tezy dyskredytujące boskie pochodzenie władzy prymacjalnej Biskupa Rzymu i jego ówczesne roszczenia do władzy zarówno duchowej, jak i świeckiej¹⁸. Melanchton, nazywany *Praeceptor Germaniae*, nie zostawił też wątpliwości co do braku zgody na to, iż papież jest biskupem uniwersalnym, czyli ekumenicznym, to znaczy, że wszyscy biskupi i pasterze na całym świecie powinni ubiegać się o ordynację i zatwierdzenie u niego, jako że on ma prawo wyboru, ordynacji, zatwierdzenia i złożenia z urzędu wszystkich biskupów. Dodając do tego wywodu wymaganie, iż miałyby być to przedmiotem wiary – w konkluzji stała się ta teza przedmiotem całkowitej negacji¹⁹.

Uzasadnieniem tych poglądów był wywód biblijny, który na podstawie fragmentów Pisma Świętego (Łk 22, 24-27; J 20, 21; Ga 20, 21; 1 Kor 3, 4-8) stwierdzał, iż papież nie jest z prawa Bożego postawiony ponad innymi biskupami lub pasterzami²⁰. Te poglądy miały potwierdzać argumenty historyczne, wynikające z orzeczeń Soboru nicejskiego, wskazujące m.in. fakt podziału władzy nad poszczególnymi wspólnotami, z którego wynikała władza papieża w prowincjach rzymskich na Zachodzie, a biskupa aleksandryjskiego na Wschodzie. Dlatego analizowany dokument stwierdza wprost, iż „powaga biskupa rzymskiego wyrosła najpierw z prawa ludzkiego, to znaczy z zarządzenia soboru. Jeśliby biskup rzymski już miał zwierzchnictwo z prawa Bożego, nie wolno by było soborowi ujmować czegokolwiek z jego prawa i przenosić na biskupa aleksandryjskiego.

¹⁷ Zwraca na to uwagę bp M. Hintz, przeciwstawiając w pewnym sensie Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Pierwszy był bowiem postacią bardzo emocjonalną, co ujawniało się w jego ostrych wypowiedziach dotyczących papieństwa, np. w Mowach Stołowych. Stanowisko drugiego, jako erudyty i akademickiego badacza było od początku pojeźnawcze. Choć nie wolno zapominać, że początkowo (1517-1518) Luter, jako prawowierny syn Kościoła, wierzył w prawowierność i uczciwość papieża, będąc świadomy błędów i złej woli oficjalnych przedstawicieli Kościoła. Szerzej na ten temat zob. M. Hintz, *Prymat papieski w służbie jedności Kościoła. Perspektywa teologii luteranckiej*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 10 (2015), s. 127-129.

¹⁸ Pierwsze punkty *Traktatu* zawierają następujące stwierdzenia: „Biskup rzymski przypisuje sobie, że jest z prawa Bożego postawiony nad wszystkimi biskupami i pasterzami. Następnie dodaje także, że ma z prawa Bożego oba miecze, to jest moc nadawania władzy nad królestwami i przenoszenia jej do innych. A po trzecie, powiada, że jest konieczne do zbawienia w to wierzyć. Z tych także powodów każe biskup rzymski nazywać siebie następcą Chrystusa na ziemi. Co do tych trzech artykułów uważamy i wyznajemy o nich, że są fałszywe, bezbożne, tyrańskie i zgubne dla Kościoła”. F. Melanchton, *Traktat o władzy i prymacie papieża*, nr 1-4, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luteranckiego*, Bielsko-Biała: Augustana 2003, s. 359-372.

¹⁹ Tamże, nr 5.

²⁰ Tamże, nr 7.

Owszem, wszyscy biskupi wschodni powinni stale ubiegać się o ustanowienie ich i zatwierdzenie przez biskupa rzymskiego²¹.

Ostatecznie – według współtwórcy Reformacji – jurysdykcja papieża nad całym Kościołem byłaby wielką szkodą dla niego. Przestroga ta wyrażona została w potrójnej tezie:

- a) przypisywania sobie prawa zmieniania nauki Chrystusowej i kultu ustanowionego przez Boga, z autorytatywną rangą ustanowienia ich jako Boskich,
- b) przypisywania sobie mocy *wiązania i rozwiązywania* nie tylko w tym życiu, ale również przekładania sankcji na życie wieczne,
- c) unikania sądu Kościoła lub jakiegokolwiek instancji i stawiania wyżej swego autorytetu ponad sąd zarówno soboru, jak i całego Kościoła, co skutkuje przypisywaniem sobie znamion boskich²².

Powyższe tezy Melanchtona nie znajdują potwierdzenia w innej jego wypowiedzi z tego samego czasu, umieszczonej jako *votum separatum* wobec Artykułów Szmalkaldzkich autorstwa Marcina Lutera. W odniesieniu do urzędu papieskiego stwierdził tam, iż „jeśliby na ewangelię pozwolił, można by mu z naszej strony przyznać ze względu na pokój i powszechne uspokojenie chrześcijan, którzy już są pod jego władzą i w przyszłości pod jego władzą będą, zwierzchnictwo nad biskupami, jakie już z prawa ludzkiego gdzie indziej ma²³. Biorąc z jednej strony polemiczny charakter pierwszego dokumentu oraz ireniczny charakter drugiego, można stwierdzić niespójność czy niekonsekwencje w poglądach Melanchtona dotyczących prymatu papieża²⁴. Jediną cechą wspólną jest twierdzenie, iż władza papieża jest *iure humano*.

Jednoznacznie dyskredytującym władzę Biskupa Rzymu, jako pochodzącą od Boga, jest dzieło Marcina Lutera z 1537 roku tzw. *Artykuły Szmalkaldzkie*. Jak stwierdza bp Hintz, przeciwnicy papieża mogą znaleźć tam zbiór wszelkich możliwych argumentów przeciw niemu²⁵. P. Kroczek syntetycznie ujmuje je w trzech punktach:

- a) papież nie jest z prawa Bożego głową całego chrześcijaństwa, lecz jest on jedynie biskupem, który znajduje się w Rzymie,
- b) papiestwo jako władza nad Kościołem jest wymysłem ludzkim, a nie rzeczą nakazaną. W konsekwencji jest ono niepotrzebne i nieużyteczne,
- c) papież mógłby mieć pewną władzę nad Kościołem, gdyby mu ją dobrowolnie przyznano, czyli posiadałby ją jedynie z wolnej ludzkiej woli, a nie na podstawie prawa Bożego²⁶.

²¹ Tamże, nr 12.

²² Tamże, nr 40.

²³ M. Luter, *Artykuły Szmalkaldzkie, Podpisy*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, Bielsko-Biała: Augustana 1999, s. 353.

²⁴ Na ten temat szerzej zob. T. Konik, *Urząd kościelny w Księgach wyznaniowych luteranizmu i we współczesnym dialogu ekumenicznym*, „Teologia i Ambona” 9 (1994), s. 55.

²⁵ M. Hintz, dz. cyt., s. 132.

²⁶ P. Kroczek, *Czy można rozdzielić prymat nauczania od prymatu jurysdykcji?*, „Annales Canonici” 8 (2012), s. 73. Teksty źródłowe: *Artykuły Szmalkaldzkie*, cz. 2, art. 4.

W. Klausnitzer w tym kontekście dodaje, że w taki sposób wyrażona walka z papieżem jest rysem charakterystycznym całego wczesnego protestantyzmu²⁷. Natomiast za H. Meyerem można dodać w dużym uogólnieniu, że współczesna teologia protestancka właściwie podtrzymuje wyrażone wtedy poglądy²⁸.

DOROBEK DIALOGU

Prymat, jako problem dialogu ekumenicznego, po raz pierwszy pojawił się w Raporcie Luterancko-Rzymskokatolickiej Komisji Studiów *Ewangelia a Kościół*, czyli w tzw. *Raporcie z Malty* w 1972 roku²⁹. Jak podkreśla C. Napiórkowski, chociaż komisja w założeniach zrezygnowała z niektórych tematów, jak chociażby urząd nauczycielski Kościoła, w przekonaniu, że poświęci mu w przyszłości więcej czasu, to jednak nie mogła całkowicie pominąć tego zagadnienia³⁰. Co ciekawe, zagadnienie papieża pojawia się w czwartej części: *Ewangelia a kościelna jedność*, chociaż np. trzecia część dokumentu poświęcona jest urzędowi kościelnemu. Świadczy to o wyraźnym ekumenicznym nastawieniu autorów dokumentu, którzy takim działaniem pozytywnie wyznaczyli miejsce i celowość prymatu w obszarze eklezjologicznym.

Powyższy *Raport* artykułuje stanowisko katolickie dotyczące prymatu, podkreślając biblijne uzasadnienie roli św. Piotra apostoła w pierwotnym Kościele oraz fakt odmiennych interpretacji: „Katolicy wskazywali na to, że załączki nauki o tym prymacie można znaleźć w świadectwie Biblii o szczególnym stanowisku Piotra, jak również na to, iż w I i II tysiącleciu rozumiany był rozmaicie”³¹. Bardzo wyraźnie zaznaczono dorobek Soboru Watykańskiego II, dotyczący nauki o kolegalności episkopatu i w jej kontekście usytuowanej nauki o prymacie. Ukazano to jako nową perspektywę hermeneutyczną, odchodzącą od klasycznego po stronie katolickiej, jednostronnego i wyizolowanego sposobu rozumienia tej funkcji. Postulowano, aby szeroko rozprzestrzeniony aspekt jurysdykcyjny prymatu konsekwentnie przeobrażać w kierunku rozumienia go jako służby na rzecz wspólnoty i jedności Kościoła, uwzględniającej jedność w wierze i troskę o prawowite odmienności Kościołów lokalnych oraz dopuszczającą adaptację form jego sprawowania w zależności od zmieniających się warunków historycznych³².

²⁷ W. Klausnitzer, *Das Papstamt im Disput zwischen Lutheranern und Katholiken. Schwerpunkte von der Reformation bis zur Gegenwart*, Innsbruck–Wien: Tyrolia 1987, s. 155.

²⁸ H. Meyer, dz. cyt., kol. 610-611.

²⁹ Raport Luterancko-Rzymskokatolickiej Komisji Studiów *Ewangelia a Kościół (Raport z Malty)*, w: *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000*, red. K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin: TN KUL 2003, s. 39-67 (dalej: *Raport z Malty*).

³⁰ S.C. Napiórkowski, *Papiestwo*, s. 65-109.

³¹ *Raport z Malty*, nr 66.

³² Tamże.

Ze strony luterańskiej dostrzeżony i podkreślony został walor służby na rzecz społeczności Kościołów. Znalazła się też refleksja na temat braku tego rodzaju mechanizmu po stronie reformatów. W komentarzu tego fragmentu *Raportu C.* Napiórkowski stwierdza, iż pobrzmiewa w tym bolesne doświadczenie wszystkich Kościołów protestanckich, które nie posiadają skutecznej instytucjonalnej więzi eklezjalnej, zachowując całkowitą autonomię, co czasem traktowane jest jako izolacjonizm i separatyzm i rozumiane jako zło eklezjalne, uniemożliwiające manifestację Kościoła uniwersalnego³³.

W konkluzji zapisana została kwestia istotna dla niniejszego artykułu, tzn. kontrowersja pomiędzy katolikami a luteranami, dotycząca rozumienia prymatu jako koniecznego elementu Kościoła czy jedynie dopuszczalnej funkcji³⁴. Pobrzmiewa w tym sformułowaniu nie wyartykułowany wprost problem: czy prymat jest pochodzenia Bożego czy ludzkiego. Obydwa stanowiska zapisane zostały jako zdania odrębne. Jednak niezależnie od tego fragmentu, najbardziej doniosłe dla działań ekumenicznych jest to, które nie wyklucza, że „urząd papieża stanowić mógłby widomy znak jedności Kościołów, przy założeniu, że zostanie on – drogą teologicznej reinterpretacji i praktycznej zmiany swej struktury – podporządkowany prymatowi Ewangelii”³⁵.

W podsumowaniu tego wątku należy podkreślić, że niewątpliwą zasługą pierwszego etapu dialogu katolicko-luterańskiego i końcowego dokumentu było wprowadzenie problemu prymatu Biskupa Rzymu na wokandę oficjalnych kontaktów. Było nią też, jak stwierdza R. Małecki, umiejscowienie problematyki prymacjalnej w szerszym biblijno-eklezjalnym kontekście oraz wyartykułowanie innych kwestii, które wymagają dalszych studiów, m.in.: biblijne podstawy prymatu, prymat a kolegalność, prymat w służbie jedności widzialnej Kościoła, relacja prymatu papieskiego do prymatu Ewangelii³⁶.

W drugim etapie dialogu ogólnościowego między katolikami i luteranami analizowane tu problemy, dotyczące misji Biskupa Rzymu były świadomie odkładane na dalsze etapy dialogu. Jednak w dokumencie z 1981 roku *Urząd duchowny w Kościele*³⁷, pojawiły się w podobnym sensie, jak w poprzednim dokumencie, a w sensie ścisłym można powiedzieć, że powtórzyły wcześniej wypracowane stwierdzenia. *Explicite* wyrażony został katolicki sens eklezjalnej *communio*, która posiada swój punkt odniesienia we wspólnocie z Kościołem i biskupem Rzymu jako dysponentem Katedry Piotrowej. W tym wymiarze jest to wypełnianie najwyższego urzędu pasterskiego w Kościele, do zadań którego należy służba na rzecz zarówno jedności Kościoła uniwersalnego, jak też uprawnionej różnorodności. Wątek

³³ S.C. Napiórkowski, *Papiestwo*, s. 99-100. Por. *Raport z Malty*, nr 66.

³⁴ Tamże, nr 67.

³⁵ Tamże, nr 66.

³⁶ R. Małecki, *Prymat papieski*, s. 131.

³⁷ *Urząd duchowny w Kościele. Raport Wspólnej Komisji Rzymskokatolicko-Ewangelicko-Luterańskiej (1981)*, w: *Bliżej wspólnoty*, s. 237-271.

prymacjalny został osadzony w nauczaniu dwóch ostatnich soborów, włącznie z określeniem dogmatycznym³⁸. Jednak zawarto też sformułowanie, obecne w *Raporcie z Malty*, o działaniach mających na celu interpretację papieżstwa w świetle nowotestamentalnej typologii Piotra, co dopuszczałoby fakt, iż konkretna treść tego urzędu może się zmieniać odpowiednio do zmieniających się warunków historycznych. A w przyszłości będzie mogło skutecznie służyć jedności wszystkich wyznawców Chrystusa³⁹.

Strona ewangelicka, przy całej świadomości problemów teologicznych i obciążeń historycznych tego urzędu, stwierdziła fakt, iż w poszukiwaniu ośrodków jedności zwraca też uwagę na szczególny urząd Piotra. Swoje stanowisko wyrażono w formie otwartego pytania, co do sposobu, w jaki miałyby być pełnione uniwersalne zadane służenia prawdzie i jedności: przez sobór powszechny, przez kolegium czy przez jednego biskupa szczególnie szanowanego przez całe chrześcijaństwo. Stwierdza się wręcz możliwość niewykluczenia, również przez luteranów, Piotrowego urzędu biskupa Rzymu jako widzialnego znaku jedności całego Kościoła, przy założeniu, że zostanie on podporządkowany prymatowi Ewangelii⁴⁰.

Dialog w wymiarze ogólnoswiatowym dopełniany był działaniami o charakterze lokalnym. Kwestia *iure divino* i *iure humano* prymatu pojawiła się w pracy rzymskokatolickiej Komisji Episkopatu USA oraz Komitetu Krajowego USA Światowej Federacji Luteranńskiej oraz w dokumencie końcowym *Prymat papieski i Kościół powszechny*, opublikowanym 1974 roku⁴¹. Choć autorzy stwierdzili we wstępie, że „podejmowanie dialogu na temat dogmatu o prymacie jest ryzykowne, przedwczesne i nieroztropne”⁴² i do dziś dokument nie doczekał się oficjalnej notyfikacji, to jednak jego znaczenie jest podkreślane we wszystkich publikacjach ekumenicznych, jako najdalej idące w poszukiwaniach zjednoczeniowych.

Pragmatyczne podejście wyrażono w jasno sformułowanym problemie w kontekście poszukiwania podmiotu czy też funkcji jednoczenia i porządkowania Kościoła: „W jaki sposób konkretna forma tego posługiwania, to jest papieżstwo, służyła i służy jedności Kościoła powszechnego oraz w jaki sposób będzie tę rolę spełniać w przyszłości”⁴³. Należy też podkreślić, że jasno zostały określone punkty sporne, wśród których dominuje problem pochodzenia prymatu i zakres władzy papie-

³⁸ „Sobór Watykański I, przez swoje oba dogmaty, o uniwersalnym papieskim prymacie jurysdykcyjnym i o nieomyślności określonych rozstrzygnięć papieskich, podkreślił służbę biskupa Rzymu na rzecz jedności, nie wyjaśniając jednak w sposób wystarczający pozycji tego dogmatu w całym Kościele. Sobór Watykański II podkreślił doktrynę Vaticanum I, ale jednocześnie wpisał ją na nowo w szeroki kontekst kościelny dzięki swoim wypowiedziom na temat znaczenia Kościołów lokalnych i kolegiałości biskupów”. *Urząd duchowny*, nr 71.

³⁹ Tamże. Por. *Raport z Malty*, nr 66.

⁴⁰ *Urząd duchowny*, nr 73.

⁴¹ *Prymat papieski i Kościół powszechny*, „Novum” 3-4 (1978), s. 38-75.

⁴² Tamże, s. 38.

⁴³ Tamże, s. 40-41.

za. Katolicy utrzymują, że papieństwo istnieje z ustanowienia Boskiego, należy do nieziennej struktury Kościoła i przyjmują to jako konieczność⁴⁴. Luteranie w przeciwieństwie do tego stwierdzają, że jest to ustanowione z woli ludzkiej, a twierdzenia *de iure divino* uznawali za błąd teologiczny⁴⁵.

W opinii komentatorów tak radykalnie odmienne stanowiska wydawały się niemożliwymi do zbliżenia. Jednak podjęto, wbrew odczuwanej beznadziei, temat prymatu, konfrontując dotychczasowe poglądy w świetle *Nowego Testamentu*⁴⁶. Jasno sformułowane punkty sporne nie przeszkodziły w wypracowaniu konkretnych uzgodnień. Jak stwierdza R. Małecki, drogą do tego było, iż strona katolicka bardziej „sprecyzowała” i „zniuansowała” swoje stanowisko odnośnie do zasady *ius divinum*⁴⁷. Uznano, iż jest ono obciążone przestarzałą hermeneutyką, obecną w poprzednich stuleciach, sugerującą, że termin ten zawiera w swej treści opis ustanowienia urzędu formalnym aktem samego Jezusa oraz poświadczenie tego faktu przez późniejsze warstwy nowotestamentalne lub przez tradycję sięgającą czasów apostołskich. Taki schemat interpretacyjny nie gwarantował odpowiedniej komunikacji treści wiary o Boskim ustanowieniu posługi Piotra, adekwatnej do aktualnej świadomości eklezjalnej⁴⁸.

W zamian zaproponowano spojrzenie na teksty biblijne, które naprowadzają na prymat papieski, jednak wyraźnie i bezpośrednio tego nie potwierdzają. Nie może to jednak dziwić, gdyż Nowy Testament jest dany nie jako skończona całość doktrynalna, lecz jako wyraz rozwijającej się wiary i instytucjonalności Kościoła. Jeśli dla strony ewangelickiej taka konstatacja byłaby rozstrzygająca według zasady *sola scriptura* na niekorzyść papieństwa, to dla katolika nie jest to kryterium wykluczające. Pismo Święte nie uregulowało *explicite* wielu fundamentalnych kwestii, jak np. kanonu świętych ksiąg, starożytnych symboli wiary, struktury posługiwań, a Kościół, świadomy swego posłannictwa, to wypracował i przyjął. I w związku z tym nie można zasadnie stwierdzić brak woli Bożej w tym działaniu. A historyczny rozwój czy ewolucja jakiejś instytucji nie wyklucza jej Boskiego ustanowienia⁴⁹.

Z kolei strona luterska, przypominając wielowiekową tradycję traktowania prymatu jako funkcji wynikającej z historycznego rozwoju, a więc opartej na *ius humanum*, stwierdziła, iż obecność w przestrzeni eklezjalnej instytucjonalnych środków wspierających jedność w duchu ewangelii jest zgodna z wolą Bożą.

⁴⁴ „Przyjęcie papieskiego urzędu jest dla nas imperatywem, ponieważ wierzymy, że Bóg pragnął go dla swego Kościoła. Misja powierzona przez Chrystusa Kościołowi jest spełniana przez papieństwo. W nim Bóg dał znak jedności oraz narzędzie życia i misji chrześcijańskiej. Dlatego też potwierdzamy tradycyjny pogląd rzymskokatolicki, że papieństwo we właściwym sensie jest z Boskiego pochodzenia”. *Prymat papieski i Kościół powszechny*, s. 62.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ S.C. Napiórkowski, *Papieństwo*, s. 73.

⁴⁷ R. Małecki, *Prymat papieski*, s. 133.

⁴⁸ *Prymat papieski i Kościół powszechny*, s. 62-63.

⁴⁹ Tamże, s. 63. Por. S.C. Napiórkowski, dz. cyt., s. 95-96.

W związku z tym posługa uniwersalna, a więc prymacjalna nie może mieć charakteru wyłącznie opcjonalnego, a więc niekoniecznego⁵⁰.

Kluczową tezę owego dokumentu, w kontekście prowadzonych tu analiz jest obustronne stwierdzenie, iż „tradycyjne rozróżnienie *ius divinum – ius humanum* nie dostarcza użytecznych kategorii dyskusjom nad papieżstwem”⁵¹. Postanowiono nie używać tradycyjnej terminologii *prawa Bożego i prawa ludzkiego*, lecz utworzono nowy profil zagadnień, którego egzemplifikacją są pytania: „Jakimi drogami prowadził Pan swój Kościół w kierunku stosowania konkretnych form spełniania funkcji Piotrowej? Jakie elementy strukturalne Kościoła są Mu potrzebne w świetle ewangelii do spełniania posługi służącej jedności Kościoła widzialnego?”⁵².

Po tym stwierdzeniu padają bardzo ważne słowa, wybiegające w przyszłość: „Zdajemy sobie sprawę, że mówimy o możliwościach, których aktualizacja jest sprawą przyszłości. Jednakże podkreślamy, iż ważne jest, by luteranie czynili wysiłki na rzecz odnowienia papieżstwa, nie tylko dla dobra katolickich braci, lecz przede wszystkim dla dobra wspólnego. Prosimy najgoręcej nasze Kościoły, by rozważyły, czy nie nadszedł czas przyjęcia nowej postawy wobec papieżstwa ze względu na pokój i zgodę w Kościele, a jeszcze bardziej na jedność świadectwa wobec świata. Nasza luterkańska nauka o Kościele i posługiwaniu zmusza nas do wiary, że uznanie papieskiego prymatu jest możliwe, gdyby przyszłe odnowione papieżstwo rzeczywiście umacniało wierność Ewangelii i prawdziwie spełniałoby funkcję Piotrową”⁵³.

* * *

W podsumowaniu należy stwierdzić, że w dialogu katolicko-luterkańskim prymat św. Piotra i jego następców, z wyjątkiem lokalnej inicjatywy ekumenicznej w USA, nie stał się jak dotąd głównym tematem debaty teologicznej obu Kościołów. Pojawiał się incydentalnie, jak np. w *Dokumencie z Malt*y. Problem pochodzenia funkcji prymacjalnej „z ustanowienia Bożego – *iure divino*” czy „z ustanowienia ludzkiego – *iure humano*” w dalszym ciągu różnicuje obydwa wyznania. Istotnym uzgodnieniem jest fakt, że analizowane pojęcia nie są adekwatnym ujęciem podejmowanych problemów ekumenicznych. Noszą na sobie znamię wielowiekowej polemiki i nie wyznaczają płaszczyzny do dialogu. Po stronie ewangelickiej pojawiły się głosy o możliwości przyjęcia funkcji ogólnochrześcijańskiej, z zastrzeżeniem, że będzie instytucją ludzką, utworzoną w trosce o dobro ewangelii. Po stronie katolickiej istotne było stwierdzenie, że prymat jest zgodny z wolą Bożą, co nie znaczy, że Chrystus zdeterminował szczegółowo formy jego posługiwania. Wydaje się więc, że dialog

⁵⁰ *Prymat papieski i Kościół powszechny*, s. 59-60.

⁵¹ Tamże, s. 60.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, s. 61-62.

ekumeniczny ma przed sobą jeszcze wiele pracy i wciąż aktualne są słowa papieża Pawła VI, iż papieństwo jest główną przeszkodą na drodze pojednania. Jednak uwzględniając ostatnie pontyfikaty, z ich służebnym i ewangelicznym charakterem, można mieć przekonanie, że wysiłek ekumeniczny przyniesie oczekiwane owoce.

IURE DIVINO I IURE HUMANO PRYMATU PAPIESKIEGO
W DIALOGU KATOLICKO-LUTERAŃSKIM

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją poglądów ukazujących katolickie i ewangelickie stanowisko dotyczące funkcji prymacjalnej Biskupa Rzymu i jego pochodzenia. Kluczowe sformułowanie, które jest osią kontrowersji brzmi *iure divino* i *iure humano*, wskazując na boskie albo ludzkie pochodzenie prymatu. Katolicki pogląd wyraża przekonanie, że Jezus Chrystus powołał do istnienia Kościół i wyposażył go w stałe elementy strukturalne: prymat i apostołat. Teza ta jest traktowana jako imperatyw wiary. Oparta jest na tekstach ewangelicznych, które podkreślają pierwszeństwo św. Piotra Apostoła w gronie Dwunastu oraz w pierwotnym Kościele. Eklezjologia katolicka stwierdza, że nie był to tylko osobisty przywilej Piotra ale stały element struktury Kościoła, który na Soborze Watykańskim I otrzymał formalny status dogmatu. Reformacja nie negowała samej funkcji prymacjalnej, ale sposób jej sprawowania oraz jej genezę. Przyjmuje od początku, że jest to element ukształtowany w historycznym rozwoju Kościoła. Dialog ekumeniczny katolicko-luterański wypracował stanowisko zmierzające do traktowania pochodzenia prymatu jako problemu mniej istotnego, na rzecz podkreślania komunijnego wymiaru Kościoła z istotną funkcją jednoczącą i prezentującą na zewnątrz całe chrześcijaństwo. Podstawową przesłanką jej wiarygodności jest oparcie na Ewangelię.

Słowa kluczowe: prymat, ekumenizm, jedność, papież, Kościół, reformacja.

IURE DIVINO AND IURE HUMANO OF THE PAPAL PRIMACY
IN THE DIALOGUE BETWEEN CATHOLICISM AND LUTHERANISM

Summary

The paper outlines the Catholic and the Evangelical standpoint on the primate's function served by the Bishop of Rome and its origin. The controversy revolves around the key phrase, *iure divino* and *iure humano*, which points to the divine or human origin of the primacy. In the Catholic perspective, Jesus Christ brought the Church into existence and provided this institution with permanent structural elements: primacy and apostolate. This thesis, considered an imperative of faith, is based on the texts of the Gospel which underscore the primacy of Saint Peter the Apostle among the Twelve and in the early Church. According to the Catholic ecclesiology, it was not only a private privilege enjoyed by Peter

but a permanent element of the structure of the Church, which received the formal status of a dogma at the First Vatican Council. From the outset, the Reformation has assumed that primacy is an element shaped in the course of the historical development of the Church. The ecumenical dialogue between Catholicism and Lutheranism led to the establishment of a standpoint veering towards the consideration of the origin of primacy as a matter of lesser consequence. This step was taken in order to underscore the communal dimension of the Church, with its important function in unifying Christianity and presenting it to the world. The basic premise giving credence to this function is its foundation in the Gospel.

Keywords: primacy, ecumenism, unity, pope, church, reformation.

IURE DIVINO VERSUS IURE HUMANO DES PÄPSTLICHEN PRIMATS
IM KATHOLISCH-LUTHERISCHEN DIALOG

Zusammenfassung

Der Artikel enthält eine Präsentation der Ansichten, welche die katholische und die evangelische Position bezüglich der primazialen Funktion des Bischofs von Rom und ihrer Herkunft kennzeichnen. Die wichtigsten Formulierungen, die eine Achse der Kontroverse bilden, lauten: *iure divino* bzw. *iure humano* und auf die göttliche bzw. menschliche Herkunft des Primats verweist. Nach der katholischen Überzeugung rief Jesus Christus die Kirche zum Sein und stattete sie mit den unveränderlichen Strukturelementen, also mit dem Primat und dem Apostolat, aus. Diese These wird als ein Glaubensimperativ betrachtet. Sie gründet in den Texten der Evangelien, welche die Vorrangstellung des Petrus im Zwölferkreis sowie in der Urkirche bezeugen. Gemäß der katholischen Ekklesiologie war das keineswegs nur ein persönliches Privileg Petri, sondern es ist ein bleibendes Strukturelement der Kirche, das am I. Vatikanischen Konzil den formellen Status eines Dogmas erhalten hat. Die Reformation stellte die primaziale Funktion nicht in Frage, sondern bemängelte lediglich die Art und Weise ihrer Ausübung sowie ihre Herkunft. Es wird angenommen, dass es ein Element ist, das im Laufe der historischen Entwicklung der Kirche herausgebildet wurde. Im Zuge der katholisch-lutherischen Dialogs wurde eine Stellungnahme herausgearbeitet, nach der man die Herkunft des Primats als ein untergeordnetes Problem zu sehen versucht. Die Aufmerksamkeit soll eher auf die Betonung der *Communio*-Dimension mit ihrer einheitsstiftenden Rolle sowie mit der Funktion, die gesamte Christenheit nach außen zu präsentativen, gelegt werden. Die wichtigste Prämisse der Glaubwürdigkeit dieser Funktion ist ihre Verwurzelung im Evangelium.

Schlüsselworte: Primat, Ökumenismus, Einheit, Papst, Kirche, Reformation.

BIBLIOGRAFIA

Bartnik C.S., *Kościół Jezusa Chrystusa*, Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej 1982.

- Hintz M., *Prymat papieski w służbie jedności Kościoła. Perspektywa teologii luterńskiej*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 10 (2015), s. 123-143.
- Klausnitzer W., *Das Papstamt im Disput zwischen Lutheranern und Katholiken. Schwerpunkte von der Reformation bis zur Gegenwart*, Innsbruck–Wien: Tirolia Verlag 1987, s. 155.
- Konik T., *Urząd kościelny w Księgach wyznaniowych luteranizmu i we współczesnym dialogu ekumenicznym*, „Teologia i Ambona” 9 (1994), s. 49-57.
- Kroczyński P., *Czy można rozdzielić prymat nauczania od prymatu jurysdykcji?*, „Annales Canonici” 8 (2012), s. 69-80.
- Kruse M., *Die ökumenische Zukunft des Petrusdienstes – aus lutherischer Sicht*, „Theologische Quartalschrift” 2 (1998), s. 111-117.
- Luter M., *Artykuły Szmalckaldzkie, Podpisy*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterńskiego*, Bielsko-Biała: Augustana 1999, s. 353-360.
- Małeckie R., *Prymat papieski we współczesnych dyskusjach ekumenicznych*, „Studia Włocławskie” 9 (2006), s. 123-141.
- Melanchton F., *Traktat o władzy i prymacie papieża*, nr 1-4, w: *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko-Biała: Augustana 2003, s. 359-372.
- Meyer H., *Primat*, w: *Lexikon der Reformationszeit*, red. K. Ganzer, B. Steimer, Freiburg–Basel–Wien: Herder Verlag 2002, kol. 610-611.
- Nagy, S., *Ty jesteś Piotr, czyli Skala, i na tej Skale zbuduję Kościół mój. Studium o widzialnym Kościele*, Częstochowa: Wydawnictwo Niedziela 2009.
- Napiórkowski S.C., *Papiestwo w międzykościelnych dialogach katolicko-luterńskich*, „Seminare” 6 (1983), s. 65-109.
- Paweł VI, *Discorso al Segretariato per l’unione dei cristiani*, „Il Regno – documenti” 10 (1967), s. 174.
- Prymat papieski i Kościół powszechny*, „Novum” 3-4 (1978), s. 38-75.
- Raport Luterąsko-Rzymskokatolickiej Komisji Studiów *Ewangelia a Kościół, (Raport z Malty)*, w: *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000*, red. K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin: TN KUL 2003, s. 39-67.
- Ratzinger J., *Prymat Piotra a jedność Kościoła*, „Communio” 11 (1991), s. 3-17.
- Rusecki M., *Traktat o Kościele*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2014.
- Schuete H., *Kirche im oekumenischen Verstaednis. Kirche des dreieiniges Gottes*, Paderborn: Bonifatius Verlag 1991.
- Urząd duchowny w Kościele. Raport Wspólnej Komisji Rzymskokatolicko-Ewangelicko-Luterąskiej (1981)*, w: *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000*, red. K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin: TN KUL 2003, s. 237-271.